

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/97/141-146>

Aytac Zeynalova
Azərbaycan Dillər Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
aytaczeynalova@hotmail.com

“DİVAN ƏDƏBİYYATI” ANLAYIŞI ƏDƏBİ-NƏZƏRİ BAXIŞLAR MÜSTƏVİSİNDƏ

Xülasə

Əsasını daha çox lirik şeirlər təşkil edən divan ədəbiyyatı tematik motivlərinə, məzmun və mündəricəsinə görə çox rəngarəngdir divan ədəbiyyatının istər ideya-məzmun, istərsə də forma-sənətkarlıq məsələləri ilə əlaqədar olaraq xeyli sayda terminoloji problemləri də mövcuddur. Burada “divan ədəbiyyatı” ifadəsindən başlamış poetik fiqurların və kateqoriyaların adlandırılmasına qədər bir çox sözləri nümunə çəkmək mümkündür. Divan ədəbiyyatı” ifadəsi şərti anlayış olaraq əsasən orta çağ dövründə meydana çıxmış ədəbi-bədii nümunələrin sistemli toplusuna aid edilir. Beləliklə müstəqillik illərinin ilk onilliyində Azərbaycan filoloji fikrində məhz Türkiyə ədəbiyyatşünaslığının təsiri altında “divan ədəbiyyatı” anlayışı elmi ictimaiyyət tərəfindən qəbul edilmişdir. Bu gün Azərbaycan ədəbiyyatında XIX əsrdən XX əsrin birinci yarısına qədər mövcud olan və divan şeiri ənənələri əsasında yaranmış bütün ədəbi-bədii nümunələri “divan ədəbiyyatı” adı altında birləşdirmək mümkündür. Azərbaycan divan ədəbiyyatının görkəmli şairlərinin yaradıcılığında təsəvvüf təlimi ilə dini-irfani fikirlər qarışdırılaraq qeyri-müəyyənlik yaratmaqdadır.

Açar sözlər: *divan, ədəbiyyat, anlayış, termin, mövzu, təsəvvüf, irfan*

Aytac Zeynalova
Azerbaijan University of Languages
PhD in philology
aytaczeynalova@hotmail.com

Concept «Divan literature» in literary theoretical views

Abstract

The Divan literature, the basis of which are lyrical poems is a very colorful due to its thematic motifs, subjects and contents. But in the meantime it has a lot of terminology issues because of the idea-content or shape craft. Words such as “Divan literature” term including naming of poetic figures and categories can be mentioned as an example to this issue. Divan literature term is included to systematic collection of literary-artistic terms created in Medieval period. “Divan Literature” term was accepted by the scientific society during first years of independence with the influence of Turkish literary science. Today it’s possible to combine all literary artistic terms came from divan lyrics which were made between XIX and first half of XX centuries, under “Divan Literature” name. There can be some uncertainty. In works of famous poets of Azerbaijan Divan literature due to mixing of Sufism teaching with religious Irfan thinking.

Keywords: *divan, literature, conception, the term, topic, sufism, irfan*

Giriş

Əsasını daha çox lirik şeirlər təşkil edən divan ədəbiyyatı tematik motivlərinə, məzmun və mündəricəsinə görə çox rəngarəngdir. Yarandığı gündən divan ədəbiyyatı həyat, yaradan, yaradılış və insan ətrafında yaranmış bir çox mənəvi-əxlaqi düşüncələrə aydınlıq gətirməyə çalışmışdır. Burada fəlsəfi, əxlaqi, məntiqi, estetik, etik fikirlərlə rastlaşırıq ki, onların hər biri ciddi qaynaqlar əsasında qələmə alınmışdır. Bütün bunlara baxmayaraq divan ədəbiyyatının nümayəndələri hansı mövzuda yazırlarsa yazsınlar bütün mövzuların alt niyyəti Yaradanın vəsfi olmuşdur. Bu kompozisiyalar söz vasitəsilə assosiasiya olunan ibadət formaları kimi də qəbul edilə bilər. Klassik

alman fəlsəfəsinin nümayəndəsi olan Hegelin təbirincə desək, klassik sənət bədii dindir (Estetika: V chetyrekh tomakh, 1968).

“Divan ədəbiyyatı” ifadəsi şərti anlayış olaraq əsasən orta çağ dövründə meydana çıxmış ədəbi-bədii nümunələrin sistemli toplusuna aid edilir. Azərbaycan ədəbiyyatında “Divan” bağlamaq isə intibah dövründə yaranmış, bu gün də qəzəl-qəsidə və digər janrların toplusundan ibarət şeir-sənət məcmuəsi hazırlamaq ənənəsidir. “Divan” sözü fars mənşəlidir, reyestr, xüsusən də vergi cədvəli, ümumiyyətlə dövlət işləri üzrə hesabların siyahıları, həmçinin bu hesabların aparıldığı yer mənasını verirdi... Abbasilər dövrünün filoloqları o zamana qədər divan adlandırdıqları kolleksiyalarda qorunan maliyyə, qeydiyyat və arxiv sənədlərini antologiya şəklində toplamışlar. Françes Bloisin qənaətinə görə, fars dilində olan “divan” sözü həmin dildəki “yazıçı” və ya “xəttat” mənasını verən “dibir” sözündən götürülmüşdür. “Divan” terminindən dünya ədəbiyyatşünaslığında da istifadə edilmişdir. Belə ki bu istilahdan 1697-ci ildən fransız dilində olan poetik əsərlərin adlarında istifadəsi barədə qeydlər diqqəti çəkir. Yohann Volfqanq Göte isə “Qərb-Şərq divanı” (1819) əsəri ilə sözü Avropa ədəbiyyatına daxil etmişdir” (2).

Düşünürük ki, divan ədəbiyyatının istər ideya-məzmun, istərsə də forma-sənətkarlıq məsələləri ilə əlaqədar olaraq xeyli sayda filoloji problemlər mövcuddur. Başqa sözlə desək, bir çox məsələlərin həllində anlayışların ifadə olunduğu terminlərin müəyyənləşməsinin xüsusi köməyi ola bilər. Burada “divan ədəbiyyatı” ifadəsindən başlamış poetik fiqurların və kateqoriyaların müəyyənləşməsinə qədər bir çox sözləri nümunə çəkmək mümkündür.

I Fəsil. “Divan ədəbiyyatı” ifadəsinin yaranma tarixi.

Beləliklə müstəqillik illərinin ilk onilliyində Azərbaycan filoloji fikrində məhz Türkiyə ədəbiyyatşünaslığının təsiri altında “divan ədəbiyyatı” anlayışı elmi ictimaiyyət tərəfindən qəbul edilmişdir. Türkiyə ədəbiyyatşünaslığında isə “divan ədəbiyyatı” anlayışının elmi dövrüyyəyə girməsi XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində fəaliyyət göstərmiş türk alimləri Ömər Seyfəddin və Əli Canibin adı ilə bağlıdır. Onlar özlərinə məxsus olan klassik ədəbiyyatın bədii-estetik dəyərlərinə yeni baxış sərgiləyərək ilk dəfə “divan ədəbiyyatı” terminini elmə gətirmişlər. “Mütərəke devrinde ortaya çıkan divan edebiyatı tabiri önce Ömer Seyfeddin ve Ali Canip’in kalemlerinde kendini hissettirmeye başlamış, Cumhuriyet’in ilk yıllarından bu yana ise gittikçe büyük bir yaygınlık kazanmıştır. Ömer Seyfeddin gibi Ali Canip de bir başkası ve yenisi olmadığı için “eski” denmesine gerek bulunmadığı halde, onda bir köhnelik ve eskimişliği vurgulamak kastıyla, haşve düşmek pahasına sık sık “eski divan edebiyatı” ifadesini kullanır” (Akın, 2017). “Ümmət dövrünün məhsulu” və “Əcəm müqəllidi” kimi qiymət verdiyi bu ədəbiyyat barədə Türkiyəli ədəbiyyatşünas alim Əli Canib yazır: “Hulâsa divan halinde teşekkül eden, ancak saraylarda, zümrevî divanlarda kabule mazhar olan bizim eski edebiyatımıza verilecek en doğru ad ‘divan edebiyatı’ tabiridir” (Akın, 2017). Onun dili və ruhu ilə xalqdan uzaq, daha çox insanın daxili dünyasına qapalı bir zümərə ədəbiyyatı olduğunu bildirmək üçün Canib bu ədəbiyyatın əksi olaraq “əndərun ədəbiyyatı, mədrəsə ədəbiyyatı” anlayışlarını önə çəkmişdir. Əli Canibin bu fikri Cümhuriyyət aydınları tərəfindən rəğbətlə qarşılandığı üçün onun bu ədəbiyyata “Osmanlı saraylarında divan adlanan toplantılarda oxunan şeirlərdən ibarət olan ədəbiyyat” kimi verdiyi açıqlama zaman keçdikcə diqqətdən uzaqlaşmış, sadəcə əsərlərin toplusu kimi qəbul edilmişdir. Xarici araşdırmaçıların, eləcə də yerli müəlliflərin türk ədəbiyyatı üçün istifadə etdikləri “Osmanlı ədəbiyyatı” təbiri ilk vaxtlarda milli-tarixi kimlik kimi təqdim edilsə də, sonralar xalqın anlamadığı, Osmanlı sarayının himayə və xidmətində sadəcə Osmanlı “güzideler tabakası”na xitab edilən bir anlayış kimi qəbul edilmişdir. Beləliklə klassik ədəbiyyata Osmanlılara məxsus və ya onun sahibinin isə Osmanlı toplumu olması barədə bir düşüncə kimi deyil, milli mədəniyyətə yad olmuş bir zehniyyətin ifadəsi olaraq yanaşılmışdır (Qurani-Kərim, 1991: 710).

Araşdırmaları dərinləşdirdikcə alınan nəticələr daha böyük maraq doğurur. Apardığımız paralellər göstərir ki, Azərbaycanda klassik ədəbiyyata yanaşma formaları XIX əsrdən üzü bəri fərqli xarakter aldığı kimi Türkiyə ədəbi tənqidində də bu hal müşahidə olunmuşdur. Böyük dramaturq, filosof-yazıçı M.F.Axundov ədəbi-nəzəri görüşləri ilə də Azərbaycanın mədəniyyət tarixində özünəməxsus səhifə açmışdır. Onun “Nəzm və nəsr haqqında” məqaləsi ilə yanaşı digər

əsərləri də bu baxımdan maraq doğurur. Axundov yazılarında klassik irsə yeni münasibət sərgiləmiş, Şərq ədəbiyyatını bütöv şəkildə götürərək şair və nazim təbirlərinə fərqli estetik meyarlarla yanaşmışdır. O, Azərbaycanın dahi şairi Məhəmməd Füzulini “şair” deyil, “nazimi-ustad” adlandıraraq “məsəva şairlərin” (sair şairlərin – İ.H.) sırasına da aid etməmişdir. Akademik İsa Həbibbəyli yazır; “bizim fikrimizcə, o, Məhəmməd Füzulini klassik romantik lirikanın ustası kimi qiymətləndirir. Axundzadəni narahat edən odur ki, romantik ədəbiyyat yeni tarixi epoxada «millətin işinə yaramır», qəzəl-qəsidə janrında yazmaq maarifçilik hərəkatı ilə səciyyələnən XIX əsr üçün “nazimlik”dir” (Həbibbəyli).

Araşdırmaçı publisist Vəfa Babasoy M.F.Axundzadə ilə eyni dövrdə yaşamış türkiyəli publisist və dramaturq İbrahim Şünasinin fəaliyyətini müqayisə etmiş, eyni zaman kəsiyində klassik irsə yeni və oxşar baxışların mövcudluğunu ortaya çıxarmışdır. XIX əsrin ortalarından etibarən Azərbaycanda maarifçilik hərəkatının formalaşması, maarifçi realizmin inkişafı Osmanlının ictimai-mədəni həyatında da eyni şəkildə cərəyan etmişdir. “Tənziat Osmanlı imperiyasının 1839-cu ildə həyata keçirməyə başladığı islahatın adı idi və Osmanlının Avropa və Rusiya müdaxiləsinə qarşı öz varlığını qoruma çabası olaraq meydana çıxmışdı. Avropa ədəbi modelinin türk ədəbiyyatına gəlişi də elə bu dövrə təsadüf etdi... Şünasinin “Tərcümani-əhval müqəddiməsi” adlı məqaləsi Tənziat ədəbiyyatının ilk məqaləsidir. Axundzadə kritika, yəni tənqid sahəsində ilk məqalələrin müəllifidir. Onun “Nəzm və nəsr haqqında” məqaləsində təsvir etdiyi ideal şeirin tərifini Şünasi yaradıcılığında da müdafiə olunur. Axundzadə Firdovsi, Nizami, Cami, Sədi, Mollayi-Rumi və Hafizi “nadir vücuda gələn” şairlər hesab edir” (6).

Türkiyəli araşdırmaçı Fəyyaz Kəndəmir “**Divan şeiri**” məqaləsində yazır: “Osmanlı ədəbiyyatı”na ilk ciddi taarruzu **Namık Kemal** başlatır. O, 1866 yılında Tasvir-i Efkâr’da nəşredilən “*Lisan-ı Osmani'nin Edebiyatı Hakkında Bazı Mülahazatı Şamildir*” başlıklı yazısında, Osmanlı ədəbiyyatının tek meziyyətini söyleyiş güzelliği olarak görür; bunun dışında bu ədəbiyyatı akla, fenne və ahlaka aykırı bularak karikatürizə eder. **Namık Kemal**’den sonra tenkitlər artarak sürer; eski ədəbiyyatımız beşerî his və fikirləri yansıtmayan, kuralcı, toplumsal meselelere yabancı, Fars mukallidi, gayrimillî ve gayrisamimi bir caizə ədəbiyyatı olaraq eleştirilir” (7). Müəllifə görə həmin dövr ədəbiyyatşünaslığında klassik irsə “*ədəbiyat-ı kadime, şi'r-i kadim, asar-ı eslaf, Osmanlı ədəbiyyatı/şiiri, havas ədəbiyyatı/şiiri, saray/enderun ədəbiyyatı, divan ədəbiyyatı/şiiri, eski Türk ədəbiyyatı/şiiri, klasik Türk ədəbiyyatı/şiiri*” və s. adlarla yanaşılmışdır. Digər tərəfdən bu ədəbiyyat Qərb ədəbiyyatşünaslarının klassik şeir haqqında müəyyənləşdirdiyi prinsip və ölçülərə uyğun gəlmədiyindən ədəbiyyatşünaslar “Klassik Türk ədəbiyyatı” ifadəsindən də imtina etməli olmuşlar. “Enderunca, divanlarda gömülü eski lisan, eski divanlardakı Osmanlıca denilən Enderun dili” şəklində ifadə etdiyi bu ədəbiyyata məhsus bir dil kavramından hərəketlə sonunda (Ə.Canib-kursiv A.Zeynalova) “divan ədəbiyyatı” və “divan şairləri” gibi yeni bir adlandırış ve kavrama ulaşır” (Akin, 2017). “Bunlara qarşı, mutlaka onlara benzemek mecburiyetinde olmayan eski şiirin kendi ölçüleri içinde ve kendine məhsus bir klasik ədəbiyyat olduğunu belirtmek suretiyle bu meselede en isabetli hükmü getirmiş olan M.Fuad Köprülü (Türk Edebiyatı Tarihi, İstanbul 1921, 2. kitab, s. 121-122), Türk ədəbiyyatı tarixinin en yetkili mümessili olmak sıfatı ile "divan ədəbiyyatı" sözünü kullanmamaya hususi bir dikkat göstermiştir” (Akin, 2017). O, 1934-cü ildə hazırladığı "Köhnə Türk Ədəbiyyatı Antologiyası" və "Köhnə Şeir Antologiyası"ndan kənar qalan əsərlərdən ibarət digər bir anatlogiya yaratmış, burada toplunun sərhəd və çərçivəsinə uyğun olmayan adlardan uzaqlaşmağa məcbur olmuş, ənənəyə uyğun olaraq ona “Divan Ədəbiyyatı Antologiyası” adını vermişdir ki, sonradan heç bir yerdə bu termindən istifadə etməmişdir. Elmi fəaliyyəti zamanı Şəhabəddin Süleyman ilə birlikdə yazdığı “Yeni Osmanlı Tarix-i Ədəbiyyatı” kitabında "saray ədəbiyyatı" təbirinə yer vermiş olan Fuad Körpülü sonrakı bütün yazılarında da “divan ədəbiyyatı” sözünə yer verməmiş, “klassik ədəbiyyat” və ya “klassik Türk ədəbiyyatı” ifadələrindən istifadə etmişdir.

Ədəbiyyat tarixindən bəllidir ki, Türkiyədə klassik irsə ziddiyyətli münasibət zaman keçdikcə dəyişilmiş, Əli Nihad Tərlan, Mehmet Çavuşoğlu, Mustafa İsen, Əhməd Atilla Şəntürk, İskəndər Pala və başqalarının ciddi fəaliyyəti nəticəsində dəyərli tədqiqat işləri meydana çıxmışdır. Lakin

sonradan “divan ədəbiyyatı” terminin məhdud ifadə etmə imkanları barədə türk ziyalıları tərəfindən xeyli sayda yazılar və araşdırmalar dərc edilsə də problem həll olunmamış qalmışdır. Belə ki müasir Türkiyə ədəbiyyatşünaslığında “divan ədəbiyyatı” ifadəsinə olan ziddiyyətli münasibət diqqəti cəlb edir. Fəyyaz Kandəmir öz yazısında “divan ədəbiyyatı” ifadəsinə münasibət bildirmiş, təbir olaraq bu sözün ifadə etdiyi fikri tam əhatə etmədiyini vurğulamışdır. Lakin “galat-ı məşhur lüğət-i sahihden evladır” deyərək o da bu təmini işlətməmişdir. Alınan qənaət budur ki, zamanında “divan ədəbiyyatı” ifadəsi sırf Osmanlı dövlətinə, eləcə də Osmanlı ədəbiyyatına siyasi-mədəni bir etiraz kimi ortaya atılmış bir istilah olmuşdur. Qeyd edək ki, Azərbaycan nəzəriyyəçilərinin araşdırmalarında nə sovet dövründən əvvəl, nə də sovet ideologiyası altında yazılan mətnlərdə bu istilaha yer verilməmişdir. Sözü gedən hala SSRİ məkanında yaşayan, bədii-estetik meyarlarına görə eyni ədəbi tarixi yol keçmiş digər türk xalqlarının tədqiqatlarında da rast gəlinmir. Ortaq Şərq ədəbiyyatının tərkib hissəsi olmuş fars filologiyasında isə “Divan” sözü yalnız şeir toplusu mənasında işlədilməkdədir (Golpınarlı, 1969).

Söylədiklərimizdən bəlli olur ki, “divan ədəbiyyatı” termini mənasına görə Osmanlı saraylarında təşəkkül edilən, zadəgan məclislərinə məxsus zümrə ədəbiyyatı kimi hesab edilən, eləcə də zamanla şairlərin şeirlərini bir araya topladıqları “Divan” adlı şeir məcmuələrindən meydana gələn bir ədəbiyyat olduğu qənaətilə belə bir yorum irəli sürülmüşdür. Türkiyəli ədəbiyyatşünas alim Əbdülbaqi Gölpinarlı da elmi fəaliyyətinin ilk illərində bu dəyişikliyin təəssüfləndirici olduğunu, sonradan mövqeyini dəyişərək səhv etdiyini bəyan etmişdir.

II Fəsil. “Divan ədəbiyyatı” ifadəsi Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında divan ədəbiyyatının tarixi və poetikası haqqında xeyli sayda tədqiqatların müəllifi olan professor Sənan İbrahimovun fikirlərinə görə, “ədəbiyyatşünaslıqda bu termin çoxçalarlı olub həm də “klassik poeziya”, “şəhər ədəbiyyatı”, “müsləman ədəbiyyatı” və s. istilahlara alternativ kimi işlənir (İbrahimov, 2003). Belə ki söylədiyimiz ifadələr özündə lirik şeirlərlə bərabər epik, epik-lirik məzmunlu müxtəlif şeir şekillərində yazılmış əsərləri, epistolyar janrdakı yazılmış nümunələri, səhhət namə, “həsb-i hal”, “ərz-i hal”, saqınamə, hilyə, tərcümə fəaliyyətini və s.-ni də ehtiva edir. Məsələn, XVI əsrin dahi şairi Məhəmməd Füzulinin “Hədiqətüs-südə”si buna nümunə ola bilər. Müstəqillik dövrü Azərbaycan filoloji düşüncəsində “divan ədəbiyyatı” həm də “intibah dövrü” və “orta əsrlər” istilahına alternativ kimi işlənərək zaman məfhumu bildirsə də, son zamanlar bu terminin semantik tutumu daha önə çıxmış, “divan şeiri ənənələri” termini sanki “divan ədəbiyyatı” ifadəsinə assosiasiya etmişdir. Terminologiya elminə əsasən terminin semantikasındakı dəyişmələr aşağıdakı kimi qruplaşdırılmışdır: mənanın köçürülməsi, mənanın genişlənməsi, mənanın dəqiqləşməsi. Zənnimizcə, “divan ədəbiyyatı” termini də unifikasiya və standartlaşdırma qanunlarına əsasən yeni məzmun qazanaraq zaman-zaman sabitləşə bilər. “Termin elm, texnika, iqtisadiyyat və mədəniyyət sahəsində dəqiqləşmiş anlayışları adlandıran, izah edən, definitiv funksiyaya malik olan sözdür” (Abdullayeva-Nəbiyeva, 2007). Terminin əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o dəqiq olmaqla bərabər, həm də qısa olmalıdır. Terminin qısalığı onun asan mənimsənilməsi, yadda yaxşı saxlanılması üçün əsas şərtidir. Belə ki, terminin yaranması üçün ilk növbədə anlayış mövcud olmalı və bu anlayışı ifadə edən söz onun əlamətlərini dəqiq ifadə etməli, definitiv mənaya malik olmalıdır. Sözü termin kimi formalaşması çoxmərhələli prosesin nəticəsidir. İkinci mərhələdə termin-sözün əlavə mənaları kənarlaşdırılır, onun işləklilik səviyyəsi müəyyənləşdirilir. Üçüncü mərhələ unifikasiya, standartlaşma və kodifikasiyadır. Bu zaman termin-söz üçün ən uyğun forma seçilir və o, elmi lüğətlərdə yer alır. Beləliklə, terminologiyada termin yaradıcılığı mütəxəssislərin fəaliyyəti nəticəsində tənzimlənir və inkişaf edir. Bütün bu standartlardan çıxış etsək, bəhs etdiyimiz anlayış ətrafında kiçik bir tədqiqat apara bilərik (Həbibbəyli, İbrahimov, 2018). Ədəbiyyatşünasların fikrincə Türkiyə ədəbiyyatşünaslarının araşdırmalarında “divan ədəbiyyatı” anlayışı XIX əsrdəki olan ədəbiyyatı əhatə edir. Bu gün Azərbaycan ədəbiyyatında XIX əsrdən XX əsrin birinci yarısına qədər mövcud olan və divan şeiri ənənələri əsasında yaranmış bütün ədəbi-bədii nümunələri “divan ədəbiyyatı” adı altında birləşdirmək mümkündür. Məsələn, Seyid Əzim Şirvaninin yaradıcılıq fəaliyyətindən danışarkən onu divan ədəbiyyatından ayrı götürmək qeyri-mümkündür. Əlbəttə ki bu fikirləri XIX-

XX əsrlərdə yazıb yaratmış bir çox ədəbi nümayəndələr haqqında da söyləmək mümkündür. Böyük ehtimal ki bu yenilənmələr zaman keçdikcə yeni çalar və yeni mahiyyət qazanaraq XX əsrdən çağdaş ədəbiyyata qədər klassik ənənələr əsasında yazılmış bütün əsərləri həmin istilaha aid etmək fürsəti qazanacaqdır. Yəni “divan ədəbiyyatı” istilah olaraq elmi dövriyyədən çıxmayaraq hər zaman yeni baxış bucaqları altında dəyişmələrə məruz qalacaqdır.

Qətran Təbrizidən, Nizami Gəncəvi, Qazi Bürhanəddin, Şah İsmayıl Xətayi, İmadəddin Nəsimi, Məhəmməd Füzulidən başlamış divan mədəniyyəti sonrakı dövrlərdə də davam etdirilmiş, oxucu təfəkkürünün və zövqünün formalaşmasında aparıcı tendensiya kimi diqqəti cəlb etmişdir. Sonuncu yüzilliyin ədəbi-mədəni yenilənmələri divan yaradıcılığına marağı xeyli zəiflətsə də, elementə çevirəcək qədər dağıda bilməmiş, klassik şeir janrları zaman-zaman fərqli bədii-estetik meyarlar, novator keyfiyyətlər qazanaraq mövcudluğunu qoruya bilmişdir. Divan ənənələri çağdaş poeziyamızda Şahin Fazil, Hacı Mail, Hacı Ələmdar Mahir, İlqar Fəhmi, Arif Buzovnalı, Qəzənfər Talib, Kamal Hüseynzadə, Gülarə Munis və b.-nin şeir-sənət fəaliyyətində bu gün də yaşamaqdadır. Araşdırmamız göstərir ki, divan ədəbiyyatına aid olan janr və formalar nəinki unudulmamış, əksinə yeni məzmun və biçimlərdə daha geniş oxucu auditoriyası qazanmağa yönəlmişdir. Oxucu tələbatının zəifləməsi və sürətli şəkildə yenilənən dünyanın yeni meyarları fonunda bu əsərlər ədəbi hadisəyə çevrilə bilməsələr də, Azərbaycanın milli-mənəvi varislik ənənələrinin və milli-estetik təfəkkür keyfiyyətlərinin qorunub saxlanması baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir (Zeynalova, 2010).

“Divan ədəbiyyatı”na yalnız əruzvəznli ədəbiyyat kimi yanaşılması da zənimizcə yanlış fikirdir. Çünki Xətayinin “Divan”ına daxil olan şeirlər toplusuna nəzəri və faktoloji prinsiplərlə yanaşsaq o zaman bu fikri təkzib etmək lazım gəlir. Bu mənada sözü gedən anlayışın bədii-estetik təbiəti daha obyektiv şəkildə və fəqli meyarlarla tədqiqatə cəlb edilməlidir.

Bu ədəbiyyatın inkişafı, ideya-mövzu dairəsinin təsnifatı, mahiyyəti, bədii-estetik xüsusiyyətləri, dövrlərə uyğun olaraq tipoloji izahı və s. məsələlərin həlli bu gün də Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında ətraflı şəkildə araşdırılmamışdır. Məsələn, klassik poeziyamız ilk baxışda bütöv bir sistem kimi görünsə də, Nizami yaradıcılığında əksini tapmış bədii düşüncə XIII əsr təfəkkür tərzindən, XIV əsr isə XVI yzilliyin ədəbi-fəlsəfi fikrindən və həmin fikrin təzahür formalarından ciddi şəkildə fərlənir.

Sakral məzmunə malik olan söz-sənət varlığın idraki proseslərə təsiri yollarını müəyyənləşdirir, Allahı və onun iradəsini, dünyanı, eləcə də insanı və onun düşüncələrini dərk etməkdə oxucuya yardımçı olur. Etik mövzuda olan əsərlər ideal davranış qaydalarını, əxlaqi məzmununda olan bədii nümunələr təleyi idarə edən xarakterin saflığını formalaşdırır. Estetik məzmunlu əsərlər həm də gözəlliyin daşıyıcıdır, məşuqundan biganəlik və laqeydlik görünən aşiq sanki bir sınaqdadır. Divan ədəbiyyatı geniş mənada insanın daxili-mənəvi transformasiyasını, pəkləşmə prosesinin qanunauyğunluqlarını və mahiyyətini öyrədir. Hegel yazır ki, Şərq bütövdən çıxış edir və hər şey nəyinsə hissəsidir. Və bu “nə isə” özü də daxil olduğu bütövə doğru can atır. Hər şey öz həllini ancaq Vahiddə, Mütləqdə tapır (Chalisova, 1997).

Divan ədəbiyyatının mövzu qaynaqları çox müxtəlifdir. Ədəbiyyatşünas alim Sənan İbrahimov “Divan ədəbiyyatının poetikası” kitabında Quranın ayə və surələri, təfsirlər, şəriət elmləri, islam tarixi, kəlamlar, təsəvvüf, Şərq mifologiyası, tarixi, əfsanəvi hədis və qəhrəmanlar barədə hekayələr, Peyğəmbər və övliyalər haqqında hədis və rəvayətlər, Azərbaycan tarixi ilə bağlı hədis və əhvalatlar, məsəllər, lətifələr, nağil və rəvayətlər, əqli və nəqli elmlər (fəlsəfə, hikmət, heyət, tibb, musiqi, Azərbaycan və Şərq şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri, folklor nümunələri, dünya ədəbiyyatı nümunələrini divan ədəbiyyatının qaynaqları kimi qruplaşdırmışdır.

Nəticə

Ortaq Şərq və ümumtürk ədəbiyyatının poetik ənənələri əsasında yaranmış Azərbaycan ədəbiyyatı bu gün də yeniliklərlə dolu dövrünü yaşamaqdadır. Bütün bunlara baxmayaraq klassik şeirin ideya-mövzu dairəsindən, forma-janr keyfiyyətlərindən bəhrələnmə də özünü göstərir.

Yaradıcı insanların sözə-sənətə münasibəti dövrə görə dəyişdikcə ənənəvi ədəbiyyatdan istifadə formaları da yenilənir. Beləliklə araşdırma nəticəsində gəldiyimiz qənaətlər aşağıdakılardır:

1. Türkiyə ədəbiyyatşünaslığında hansı səbəbdən elmi dövriyyəyə daxil olmasına və barəsində həddindən artıq ziddiyyətli fikirlər söylənməsinə baxmayaraq, bir əsrdən çoxdur ki, “divan ədəbiyyatı” anlayışı öz mövcudiyyətini saxlamışdır.

2. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında da bu təbir yerini xeyli möhkəmlətməmiş, özünəməxsus şəkildə elmi ictimaiyyətə təqdim olunmuşdur. Digər tərəfdən çağdaş filoloji fikirdə “divan ədəbiyyatı” anlayışı “divan şeiri ənənələri” ifadəsinin qarşılığı kimi də qəbul edilməkdədir.

3. Çağdaş Azərbaycan poeziyasında klassik şeirin qanunları üzərində müəyyən islahatlar aparmaqla çox maraqlı və gözəl əsərlər meydana gəlməkdədir. Bu səbəbdən “divan ədəbiyyatı” təbiri təkcə zaman anlayışı bildirmək kimi bir funksionu itirmişdir.

4. Bu anlayış altında başa düşülən ədəbiyyatı əruzvəznli ədəbiyyat kimi də qəbul etmək yolverilməzdir. Çünki Ş.İ.Xətayi, M.Əmani və b.-nin yaradıcılığı bu fikri təkzib edir.

5. “Divan ədəbiyyatı” anlayışını təkcə “Divan” şeirlər toplusu ilə əlaqələndirmək də doğru olmazdı, belə ki adı çəkilən ifadə özündə lirik şeirlərlə bərabər epik, epik-lirik məzmunlu müxtəlif şeir şəkillərində yazılmış əsərləri, epistolyar janrda yazılmış nümunələri, səhhətnamə, “həsb-i hal”, “ərz-i hal”, saqınamə, hilyə, tərcümə fəaliyyətini və s-ni də ehtiva edir.

Müstəqillik illərindən üzü bəri ədəbiyyatşünaslıq elmi özünün sağlam və demokratik dövrünü yaşamaqdadır. Dünya elminə və mədəniyyətinə inteqrasiya, milli-tarixi yaddaşımızın və milli kimliyimizin elmi təməllər əsasında dəyərləndirilməsi, ədəbiyyata-sənətə nanotexnologiyaların tələbləri baxımından yanaşma formaları çağdaş Azərbaycan filoloji fikrinin zənginləşməsinə təkan verməkdədir.

Ədəbiyyat

1. Estetika: V chetyrekh tomakh. (1968). Georg Vil'gel'm Fridrikh Gegel'. Tom pervyy: Leksii po estetike: Vvedeniye; Chast' pervaya. Ideya prekrasnogo v iskusstve ili ideal. Perevod B. G.Stolpnera; Tom sveren i podgotovlen k pechatu YU. N. Popovym. XVI, 312 s.
2. Divan ədəbiyyatı. www.wikipedia.org
3. Akın, Ö.F. (2017). Divan ədəbiyyatı. www.islamansiklopedisi.org.tr
4. Qurani-Kərim. (1991). Tərcümə: Ziya Bünyadov və Vasim Məmmədəliyev. Bakı: Azəriəşr, 710 s.
5. Həbibbəyli, İ. Axundzadənin ədəbiyyat nəzəriyyəsi görüşləri və “nazimi-ustad” məsələsinə yenidən baxış. 525-ci qəzet. 20.10.2014
6. www.edebifikir.com. Feyyaz Kandemir. Divan şeiri.
7. www.teleqraf.com. Bir taleyin oyununda iki türk. Vəfa Babasoy. 2015
8. Golpınarlı, A. (1969). Sufism in 100 questions. Istanbul: Gerchək Publishing House.
9. İbrahimov, S. (2003). Divan ədəbiyyatının poetikası.
10. Abdullayeva-Nəbiyeva, V. (2007). Müasir Azərbaycan dilində terminoloji leksikanın inkişafı. AzMİU "Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi".
11. Həbibbəyli, İ., İbrahimov, S. (2018). Orta əsrlər vahid Şərq ədəbi prosesi.
12. Zeynalova, A. (2010). Əliağa Vahidin poetik irsi. Bakı: Nurlan.
13. Chalisova, N.YU. (1997). Persidskaya poeziya na vesakh poetiki. Shams ad-din Mukhammad ibn Kays ar-Razi. Moskva.

Göndərilib: 16.10.2023

Qəbul edilib: 05.12.2023